

УДК 930.1(477)

ІЛЛЯ ВИТАНОВИЧ ПРО ІСТОРІОСОФІЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Степан ГЕЛЕЙ

Львівський торговельно-економічний університет,
кафедра історії і політології,
вул. Туган-Барановського 10, 79005, Львів, Україна

Розглянуто погляди Іллі Витановича на історіософію Михайла Грушевського, з'ясовано найважливіші напрями досліджень ученого щодо суспільно-економічних та культурних процесів української історії, простежено його ставлення до соціологічних висновків у питанні переходу від родо-племінного до класово-державного стану суспільства, до розвитку взаємовідносин основних елементів суспільної структури – князівсько-дружинної та громадсько-самоврядної, козацьких рухів, які виникли на засадах самооборони.

Ключові слова: історіософія Михайла Грушевського, історичний розвиток, методологічна школа, соціологічні дослідження.

В українській та й у зарубіжній історіографії дослідники багато уваги приділяли проблемам історичної методології Михайла Грушевського. Серед них є й Ілля Витанович, який у 1935 р. написав статтю “Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч”¹. У ній він охарактеризував, М. Грушевського, передусім як скептичного й обережного позитивіста. Кожне джерело, яке досліджували інші або ж щойно віднайдене, учений піддавав суворому аналізу. Нерідко уже перевірені факти залишав “відстоюватися”, не поспішав робити загальні висновки. Упорядкований матеріал часто формував у ясний образ, не схематизуючи його, не спрощуючи штучно, щоб не підганяти під свої суб’єктивні погляди.

Методологія й історіографія М. Грушевського, була, на думку І. Витановича, результатом поєднання впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду, який історик поклав в основу схеми історії України. М. Грушевський перший відділив український історичний процес від російської схеми, науково довів, “що не може бути общеруської історії, так як не має общеруської нації”². Простежуючи історичний розвиток українських племен, він зауважив, що останні під час суспільного процесу витворили культурні й соціальні цінності, які об’єднали їх в органічну спільність – націю, окрему як від великоруської, так і від білоруської. Цей процес не переривався навіть тоді, коли

¹ Див.: Ілля Витанович, “Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч,” *Кооперативна республіка* 1 (1935): 8–15.

² Там само, 14–15.

український народ втрачав незалежність і перебував у складі польської чи російської держав. Саме тому історію українського народу М. Грушевський розглядав не як історію державності, а як ідею нації, її самостійного життя і творчості. Національне життя безперервне, тоді як державне переривалося.

Характеризуючи суспільні погляди М. Грушевського, І. Витанович зауважив, що любов до селянства у нього була глибшою, ніж віра у традиційне народництво. Про це свідчать наступні слова: “В українським життю мають будучність, матимуть вплив, встояться тільки ті елементи, які стоятимуть у тіснім і щирім контакті з селянською масою... бо “як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все”³.

У 1938 р. для 156-го тому “Записок НТШ” (історично-філософської секції) на пошану М. Грушевського, І. Витанович написав статтю “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського”. Однак, після більшовицької окупації у вересні 1939 р. західноукраїнських земель та ліквідації в січні 1940 р. НТШ, матеріал збірника було конфісковано⁴. Наукова спільнота змогла ознайомитися з ним лише в 1966 р. у першому номері журналу “Український історик”⁵.

Ілля Витанович знав, що творчість М. Грушевського вивчали й до нього. Зокрема першу спробу узагальнити науковий досвід ученого зробили його учні і прихильники 1906 р. у Передмові до Наукового збірника, присвяченого 10-літтю діяльності в Галичині. У 1916 р. часопис “Украинская жизнь” помістив повнішу характеристику творчості М. Грушевського. У 1922 р. В. Гарасимчук, учень М. Грушевського, зробив, за визначенням І. Витановича, чи не найсміливішу до того часу спробу зовнішньої і внутрішньої характеристики наукової діяльності учителя⁶. Значне місце аналізу наукових праць М. Грушевського приділив у своїй “Історіографії” Д. Дорошенко⁷. У 1926 р., з нагоди сорокарічного ювілею, з’явилися наукові нариси про життя і діяльність М. Грушевського, Д. Багалія⁸, О. Гермайзе⁹ та І. Лакизи¹⁰.

³ Див.: Ілля Витанович, “Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч,” *Кооперативна республіка* 1 (1935): 14.

⁴ Див.: Марко Антонович, “Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році,” *Записки НТШ* 222 (1991): 427–437.

⁵ Ілля Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” *Український історик* 1–2 (1966): 32–51.

⁶ Василь Гарасимчук, “Михайло Грушевський як історіограф України,” *Записки НТШ* 133 (1922): 1–25.

⁷ Дмитро Дорошенко, *Огляд української історіографії* (Прага: Наклад укр. ун-ту в Празі, 1923), 185–200.

⁸ Дмитро Багалій, “М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис),” *Червоний шлях* 1 (1927): 160–167.

⁹ Осип Гермайзе, “Ювілей української науки (Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського),” *Життя і революція* 30 (1926): 93–99.

¹⁰ Іван Лакиза, “Мих. Серг. Грушевський – з нагоди 60-их роковин народження та 40-их роковин наукової діяльності,” *Життя і революція* 30 (1926): 99–105.

Ілля Витанович намагався з'ясувати найважливіші напрями досліджень М. Грушевського про суспільно-економічні процеси української історії, наголосивши цим головне в історичній праці ученого, його методологічну школу. Український народ протягом усієї історії не завжди жив політичним життям, або, як писав М. Грушевський, “всею повнотою національного життя”. Суспільно-економічна та культурна історія довгий час була “одиноким його історія”. “Тому й соціальний і культурний процес становить ... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення й упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати...”¹¹ Якби ж в основу дослідження було поставлено політичний момент – це перервало би соціально-економічний і культурний процеси, які є неперервними у своєму розвитку, вони творять тривку основу, якщо лише поступово змінюються під впливом зовнішніх чинників.

Якщо раніше історія народів починалася від перших історичних, писемних відомостей про них, то такі молоді науки, як археологія чи археологічна етнологія, антропологія і порівняльна соціологія разом із мовознавством та фольклором розширили науковий пошук далеко за межі перших відомостей про населений пункт. Це спонукало М. Грушевського просуватися в дослідженні минулого української землі в глибину віків, поза звичайні межі історичного матеріалу. І тут учений дотримувався постулату методологічної школи свого учителя В. Антоновича¹², зокрема, принципу критичного документалізму.

На думку І. Витановича, М. Грушевському найважче було вивести початки основного соціально-економічного і культурного стрижня, зрозуміти короткі повідомлення історичних писемних джерел, які дуже невиразно вказували на соціально-економічний процес родоплемінних часів та на їх перехід у державну організацію київської доби. Генетична соціологія навіть у західноєвропейській науці була ще тоді в зародку, багатий етнологічний український матеріал ніхто не досліджував. Історик систематизував цей матеріал у першому томі “Історії України-Руси”. Згодом він більш пристально зайнявся поглибленням соціологічних досліджень в українській історії. Щоб простежити початки української соціально-культурної історії він 1914 р. організував у Відні (згодом у Празі) Український соціологічний інститут, а з допомогою доньки Катерини продовжив у 1924 р. цю ж роботу в Києві. Вивчення первісної історії вчений продовжив у праці “Початки громадянства. (Генетична соціологія)”, що була видана 1921 р. у Відні, а розвиток духовної культури відобразив в шеститомній “Історії української літератури”.

Використовуючи різні джерела, М. Грушевський уже під час роботи над I–III томами “Історії України-Руси” відмовився вкладати факти українського

¹¹ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 33.

¹² Див.: Любомир Винар, “Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича,” *Український історик* 3–4 (1966): 32.

суспільно-господарського розвитку в межі пропонованих соціологами, істориками, економістами та істориками права універсальних схем. Таку обережність щодо схематизації історії І. Витанович вважав характерною прикметою М. Грушевського. Саме тому джерела про господарську та суспільну еволюцію родоплемінної, а згодом і історично-державної княжої доби він узагальнював лише аналітично-описовим способом. Ні український матеріал, ні матеріали зарубіжних архівів не переконували М. Грушевського у тому, що можна прийняти якусь одну одвічну й універсальну схему розвитку сімейних форм. Часто він бачив нез'ясовану складність соціальної еволюції на початкових стадіях, що формувалася під впливом багатьох чинників.

На думку М. Грушевського, немає якоїсь універсальної одностайності й у розвитку інституту власності. Колективна власність існувала поряд із індивідуальною ще задовго до занепаду родоплемінного ладу і, навпаки, – індивідуальна та родинна власність існувала в далекій давнині. На її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники.

Ілля Витанович простежив ставлення М. Грушевського до більшості соціологів у питанні переходу від племінно-родового до класово-державного стану. Ті, хто визнавав провідну роль у соціальному процесі економічно-біологічних чинників, так і ті, хто провідну роль вбачав у чинниках психологічних, протиставляли державу родоплемінному ладові як чомусь новому, небувалому. М. Грушевський схилився до думки, що бездержавного життя людини власне не існувало ніколи, принаймні в історії не можна зафіксувати переходу зовсім бездержавного та безправного людського колективу в державне правове життя, “бо і в життю відокремлених родин ми стрічали почуття права на певну територію, докладно означений круг осіб, обнятих групою, підпорядкування членів родини чи групи найбільш здібному чи сильному її членові і певний обичай, який нормує поведення групи. Але в життю племені ми бачимо виразно все те, що вважається прикметою держави взагалі”¹³.

Учений солідаризувався і з тими соціологами, правниками та істориками, які не вважали єдиним і винятковим початком держави завоювання. Визнаючи завоювання головним чинником, який створив класову державу новіших часів, хай і другорядне значення мали також інші джерела її походження, зокрема такі, як організація оборони, розвиток різних форм влади та економічних засобів тощо. В історичній перспективі дуже часто не мало значення як утвердився класовий державний лад – чи шляхом завоювання, чи якимось іншим шляхом. У багатьох випадках цього, на думку вченого, не можна навіть переконливо довести.

Та найкращими працями М. Грушевського, методично вивіреними, опертими на власних архівних матеріалах, які творили основу його оригінальної, самостійної наукової концепції, І. Витанович вважав відомі монографії зі суспільно-економічної

¹³ Михайло Грушевський, *Початки громадянства (Генетична соціологія)* (Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921), 241–251.

історії та низку дрібніших праць, що лягли в основу V–VI та інших томів “Історії України-Руси”. “У досліджах над тією добою української історії шукав він, молодий, потвердження своїх історіософічних концепцій, – зазначав І. Витанович, – удосконалював методу позитивної аналізи джерельного матеріалу, який “набігав”, як каже Грушевський, щораз обильніше від XV ст., а для XVI ст. було його вже стільки, що він давав можливість розглянутися досить докладно не тільки в еволюції життя XVI–XVII ст., але й освітлював ретроспективно й попередні стадії особливо суспільно-економічного процесу”¹⁴.

Досліджуючи історію українського народу М. Грушевський перш за все звернув увагу на ті періоди, які були найменше опрацьовані. За його словами, гіперболізація татарської руйни і спустошення України в скуких джерельних матеріалах давала історикам привід виводити необґрунтовані гіпотези щодо пізніших колонізаційних рухів, помилково висвітлювати етнічну українську еволюцію, генезу козаччини, політичну роль польського впливу щодо культурної місії і заслуг в економічній розбудові. На його переконання, татарське лихоліття не знищило на Подніпров’ї українського життя, лише призупинило його розвиток; на цій землі воно зберігало набуті й розвинені в попередніх історичних періодах суспільно-господарські та культурні традиції, з яких і постало згодом національне відродження. “Я старався по можливості встановити взаємне відношення фактів зовнішньої історії, знайти їх зв’язок з внутрішнім життям, вгадати характер того останнього, підмітити типові ознаки історії Київської землі, що вирізняють її з поміж інших земель, її, такби мовити, індивідуальну фізіономію, накінець – знайти ланки, що пов’язують досліджувану епоху Київської землі з попередньою й наступною”¹⁵, – писав М. Грушевський у вступі до “Очерку истории Киевской земли”¹⁶.

Захоплений звичайним аналізом внутрішньої суспільної структури, М. Грушевський, за словами І. Витановича, не завжди вдало використовував причинний зв’язок фізикогеографічного, економічного моменту з іншими чинниками. Фактично він погоджувався з думкою рецензентів, які вважали, що учений недостатньо повно показав вплив економічних чинників на політичні процеси.

Розглядаючи суспільні відносини Київської землі після смерті Ярослава Мудрого, М. Грушевський простежив за розвитком взаємовідносин основних елементів суспільної структури: князівсько-дружинної та громадсько-

¹⁴ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 36–37.

¹⁵ Михайло Грушевський, *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя* (Київ: Наукова думка, 1991, с. V. (Переклад з російської автора. – С. Г.).

¹⁶ “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия” написаний М. Грушевським в студентські роки – у 1891 р. За пропозицією В. Антоновича, працю удостоєно вченою радою Київського університету золотою медаллю. “Очерк истории Киевской земли” був першим синтетичним твором ученого, окремі частини якого увійшли до багатотомної “Історії України-Руси”. У 1991 р. рівно через сто років після написання, видавництво “Наукова думка” підготувало репринтне перевидання праці М. Грушевського “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”.

самоврядної. Він поставив запитання, чому до смерті Ярослава, незважаючи на постійні обмеження прав громади, віча, не проглядалися прояви соціальної боротьби. Це, на його думку, доводило, що дружинний елемент не прийшов із зовні, а розвинувся на місці в історичних умовах “полянської громади”.

Соціальний мир у національному організмі М. Грушевський оцінив як позитивний чинник розвитку соціальної солідарності, а не класової боротьби чи боротьби “народу й влади”. Антагонізм князівсько-дружинного і громадянського елементу прийшов згодом, коли у взаємовідносини долучилися чужі етнічні і культурно-правові елементи, коли князь з дружиною щораз більше відчужувалися від громади, з якої вийшли і коли створювали собі нову, відмінну від громади, сферу культурно-економічних інтересів. Співпраця віча з князівською владою була ідеальною гармонією, якій М. Грушевський надзвичайно симпатизував, бо вважав, що це зміцнювало державу.

У міру того як князівсько-дружинний елемент відчужувався від громадського, громада міцніше вросла в ґрунт своїми національними елементами. Вона звільнялася з-під князівської залежності і, не вагаючись, приймала татарську залежність в обмін на громадську автономію. У так званому русі “татарських людей” головну роль М. Грушевський відводив сільському елементу. На відміну від нього І. Витанович вважав, що у цьому процесі значнішу роль відіграв більш розвинений міський елемент, який “борикався у звуженому нагло районі торговельних і взагалі господарських відносин”; до того національний склад українських, переважно подніпровських міст одержав у половині XIII ст. дещо чужої домішки, яку в часі різних пертурбацій не встиг асимілювати. “Вона не шукає господарського контакту, байдужа до оборони не своєї землі, стоячи на чолі спрагненої мирних умов, збіднілої в війні, міської громади. Взагалі економічним моментом, поглибленим докладнішими дослідженнями, можна б мабуть більше вияснити, як це вдалося Грушевському, який, хоч, незвичайно пильно збирає дані про торгівлю в княжій добі – й це найновіша в нього сторінка з історії українського народного господарства – та якось не шукає в тому матеріалі причинових факторів впливу на внутрішнє суспільне й політичне життя української держави”¹⁷.

Михайло Грушевський і сам схилився до того, що болоховці “були то якісь промисловці”, “уходники”, принаймні виглядало, що ця людність була більш рухлива, ніж селяни і звідси, як уважав І. Витанович, робився зовсім справедливий висновок щодо генези козаків від цієї людності. Для повнішої ясності необхідно було перевірити походження та заняття перших козаків, з’ясувати, скільки у них було сільського елементу.

За наявності більшої кількості архівного матеріалу, М. Грушевський у працях про події в XVI–XVIII ст. уже рідше вдавався до гіпотез, натомість виступав аналітиком внутрішньої історії. При цьому враховував як зовнішні, так і усі

¹⁷ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 39.

чинники, що могли мати вплив на розвиток українського життя. На думку І. Витановича, М. Грушевський був непересічним ерудитом в археографічній науці, про що свідчили хоча б його праці про барську шляхту і галицьке селянство¹⁸.

Як надзвичайно скрупульозний дослідник джерельного матеріалу М. Грушевський намагався детально проаналізувати статистичні дані, звести їх до певних узагальнень, яких, за переконанням окремих рецензентів, було недостатньо. На ці закиди історик відповів, чому, опрацьовуючи люстрації королівщин з половини XVI ст. та деяких інвентарів для з'ясування економічних відносин у Галичині, він відмовився дотримуватися якоїсь наперед прийнятої схеми: ““Ми”... не можемо приступати до матеріалу з програмою наперед, але мусимо свої запитання змінити так, щоб на них можна було витягнути з матеріала певні відповіді”¹⁹.

На звинувачення критики про відсутність у працях необхідних узагальнень М. Грушевський відповів: “Я думаю, що мої розвідки служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань. Як робилися такі “загальні виводи”? Ловилося кілька випадкових виказів, їх аргіогі уважано за показники загальних норм, і от на підставі кількох таких показників готові “середні цифри”, а з порівнянь таких середніх цифр різного часу і різних місць – готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія прогресій його в певнім географічнім напрямі. Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій...”²⁰.

Усе ж І. Витанович уважав, що М. Грушевського інколи зраджувало почуття міри. Як наслідок дослідження суспільно-економічної еволюції, розміщені у V і VI томах “Історії України-Руси”, залишилися швидше хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами; суспільні ж відносини розглянуто більше з формально-юридичного боку, ніж у причинному зв'язку з іншими. Заслуга М. Грушевського полягала, на думку І. Витановича, у тому, що він сформулював головні напрями соціально-економічного процесу. Скажімо, суспільно-економічну еволюцію першої доби української історії вважав двоїстою – наявними були громади і князівсько-дружинна влада, розвивалася торгівля та формувалася купецько-боярська верства, яка поступово еволюціонувала у великоземельну верству.

Друга доба охарактеризована зміщенням вагомості економічного життя з міста в село, утворенням привілейованої вищої верстви й економічним поневоленням цією верствою народної маси. Чужі польські та німецькі впливи на українське суспільне життя загострили не лише соціальні, а й національні

¹⁸ Михайло Грушевський, *Барское староство. Исторические очерки* (Київ: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894).

¹⁹ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 40.

²⁰ Там само, 40–41.

протиріччя; українські суспільні верстви об'єдналися на національно-релігійній основі проти привілейованої чужонаціональної меншості.

Третя доба вирізняється козацьким рухом, який виник на засадах самооборони в ім'я народних ідеалів справедливості.

Михайло Грушевський вважав, що економічні чинники, які глибоко входили у сферу суспільно-політичних і культурних відносин, не були єдиними і що було б “великою помилкою піддатися спокусі спрощення історичного процесу й силкуватися звести всю різноманітність і різносторонність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвігою, або така клерикальна інтрига, як церковна унія, мали на дальший розвій українського життя не менші може впливи, як розвій фільваркового господарства”²¹.

Аналізу політичних відносин М. Грушевський відводив перше місце, оскільки як уважав, що під впливом цих відносин формувалися спільні форми, устрій та організація держави, економічні відносини, побут і культурне життя українських земель. Водночас різні сторони життя, у тому числі економічні, впливали на устрій та модифікацію суспільно-політичного ладу.

Важливого значення надавав учений духовним чинникам, які символізували волю і стремління нації. До таких насамперед належали церковні відносини, що, за його словами, були тим фокусом, у якому збиралися політичні, національні та суспільні прагнення українсько-руської народності.

Державність (політичність) була у М. Грушевського головною ознакою нації, мірилом її суб'єктивної активності. На це, звернувши увагу О. Пріцак у своїй ґрунтовній праці “Історіософія Михайла Грушевського”²².

Ідейним, суспільно-психологічним чинником органічного розвитку нації М. Грушевський уважав традицію: “В історичній перспективі українського національного життя, кожна фаза історії мусить бути виявлена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід”²³.

Тут, як і раніше, І. Витанович побачив у М. Грушевського оцінку ідеї соціальної солідарності – об'єднання козащини з українською інтелігенцією на ґрунті релігійних і національних змагань, яке останній уважав позитивним рушійним моментом еволюції.

Ілля Витанович уважав М. Грушевського послідовником українських історіографів М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, з ким його єднало українське народництво. Водночас убачав відмінності, правда не так в історіософії, як у методології. У М. Костомарова

²¹ Михайло Грушевський, “Студії з економічної історії України,” *Літературно-науковий вісник* 38 (1907): 231.

²² Див.: Омелян Пріцак, “Історіософія Михайла Грушевського. Вступ,” *Михайло Грушевський, Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1991), т. 1, LXX.

²³ Там само, 42.

переважала ще ідеологія над позитивним історичним дослідженням, його твори мали забагато агітаційного елементу. Психічна реакція на автократизм і бюрократизм довели його до містичної ідеологічної концепції “з народом проти держави”. На цій же ідеологічній основі стояли В. Антонович і М. Драгоманов. Останній оперував західноєвропейськими суспільно-політичними концепціями, надаючи теоретичним народницьким висновкам В. Антоновича дещо іншого змісту та практично-політичного напрямку. “Неохоту до державного примусу, – писав про В. Антоновича М. Грушевський, – яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями й наїзниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлуатації народньої маси – хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характеру”²⁴.

Національна та демократично-народницька концепція української історії (стани і соціальні групи, колонізаційні процеси, масові рухи), раціональна і позитивістська характеристика історичних процесів, документалізм і точність дослідження та якість у формулюванні висновків – ось те, що, на думку І. Витановича, вніс В. Антонович в українську історіографію.

Віра в “природний інстинкт народу” була характерна, за словами І. Витановича, для усіх названих істориків, у тому числі й для М. Грушевського. Були, правда, й розбіжності. Наприклад, якщо В. Антонович, українську громаду протиставляв чужій владі, то М. Грушевський намагався акцентувати не чуже у князівсько-дружинному елементі, зазначивши, що лише пізніше відбулося відчуження влади від “громади”.

Провідна ідея, що характеризувала історичний процес українського народу, не мала у В. Антоновича достатньо розвиненої філософської основи (Д. Багалій), у нього не було загальної концепції українського історичного процесу. “Там були, – вважав І. Витанович, – тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов’язків української інтелігенції перед своїм народом – простим народом, головним чином перед селянством, що ще жило в молодий вік В. Б. Антоновича в кріпацькому стані...”²⁵. Перейнявши розуміння національної ідеї від В. Антоновича, М. Грушевський розвинув її, провівши “золоту нитку” в українській історії, простежив її неперервний розвиток, як суб’єкта в історичному матеріалі. Якщо В. Антонович ігнорував в історії українське державне життя, наголошуючи переважно боротьбу внутрішню, не політичну, а суспільно-громадську, то М. Грушевський намагався знайти компроміс, синтез зовнішнього та внутрішнього в суспільно-політичному процесі. Він не надавав особливого значення якомусь одному класу, а лише зібраний

²⁴ Михайло Грушевський, “З соціально-національних концепцій Антоновича,” *Україна* 5 (1928): 8.

²⁵ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 44–45.

²⁶ Там само, 45.

масі “народу”. Саме з цих позицій учений гостро критикував відомого документаліста – О. Лазаревського, який, вивчаючи Гетьманщину, став “класовим” істориком, перебільшував процес закріпачення селянства козацькою старшиною.

Михайло Грушевський критикував О. Лазаревського також за те, що той, ніби виводячи “на чисту воду” соціальні привілеї та махінації старшинської верстви і монастирів Лівобережжя, звертав увагу лише на їхні негативні аспекти, ігноруючи при цьому позитивні. “Історія в працях О. М. (Лазаревського. – С. Г.) представлялася в вигляді безнастанного розхоплювання й засвоювання старшиною військових і приватних, селянських і козацьких земель, беззаконного кріпощення слобідської людности різних категорій та безконечної гризні за неправильно здобуте майно між його державцями, – писав М. Грушевський. – Так начеб поза тим у людей не було інших інтересів, крім сеї хапатні одної частини громадянства і самооборони від неї – у другій частини. Культурні, політичні, релігійні інтереси, піклування про якийсь лад і справедливість, – все се відступає на задній плян перед картиною неустанних маєткових інтриг і обоїльного пожирання...”²⁶. Наприклад, боротьба за освіту, подиктована не тільки егоїстичними, кар’єристичними мотивами, а й розумінням її вагомості для розвитку суспільства. Попри свою недосконалість, суспільство плекало гуманітарні ідеї, опікувалося фізично й соціально упопсованими. “І старшина й громади козацькі, міщанські й посполиті не тільки воювали між собою за ґрунти, підданське послушенство і т. ін., але й клопоталися часто спільно й “всенародно” про спровадження освіченого духовенства, учительства, зазначав М. Грушевський. – Ставили церкви, старалися знайти й згодити для свого села чи свого кутка якнайкращих малярів, будівничих, різьбарів, ливарів і т.д... Так само не бракувало випадків, де вони всенародно виступали в обороні інтересів краю, так, як їх розуміли, супроти московського уряду і його централістичних заходів, лишали на боці свої внутрішні рахунки і непорозуміння, жертвуючи своєю кар’єрою й особистими інтересами...”²⁷.

Михайло Грушевський був задоволений результатами праці І. Джиджори, який “спростував ... односторонність характеристики старшинської верстви та довів фактами, що “інтереси особистого збагачення й кар’єри не перешкоджували їй вести політику державну послідовно й витривало... Політика ся мала клясовий ухил, як у кожній клясовій державі, але не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людности та їх оборони...”²⁸.

Характеризуючи методологію М. Грушевського, І. Витанович уважав, що той у своїх поглядах проходив еволюцію, не втрачаючи очевидно, всього, що успадкував від свого учителя В. Антоновича. Таку ж думку висловив Б. Крупницький, який зазначав, що дотримуючись народницького світогляду,

²⁷ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 46.

²⁸ Там само.

М. Грушевський “час до часу завертав до державницького погляду щодо українських історичних подій”²⁹. Певний вплив на наукову творчість М. Грушевського мала київська історично-правнича школа на чолі з М. Владимирським-Будановим, меншою мірою – київська історично-економічна школа, якою керував І. Луцицький.

До поглиблення методології М. Грушевського спричинився відомий учений-соціолог М. Ковалевський і такі, за визначенням І. Витановича, неокантіанці, етичні позитивісти, як М. Туган-Барановський і Б. Кістяківський, котрі намагалися поєднувати позитивні методи дослідження конкретного історичного матеріалу зі завершеністю етичної оцінки фактів соціальної еволюції. Відомо, що М. Туган-Барановський близько стояв до українського наукового руху, провідником якого був М. Грушевський.

У Б. Кістяківського М. Грушевський запозичив “методологічний і гносеологічний плюралізм”, що допускав до будь-якої галузі науки, для будь-якої сфери культури її власні методи пізнання.³⁰ І. Витанович уважав, що М. Грушевському, який був істориком-аналітиком, не легко було вдаватися до синтезу. Не випускаючи з уваги основної лінії, він намагався збагнути складний процес українського етно- і націогенезу, зафіксувати та пояснити усі можливі чинники, що впливали на історичну еволюцію національної ідеї в суспільній свідомості. У повсякденній науковій роботі істориків доводилося багато енергії витратити на археографічну роботу, на пошуки документального матеріалу, його аналіз і систематизацію. У такій рутинній науково-історичній праці не завжди вистачало часу на ґрунтовніші соціологічні дослідження зібраного матеріалу.

Гарячі суперечки, що вели учені в методологічних питаннях, зокрема таких, як розмежування гуманітарних і природничих наук, історії і соціології, заперечення можливості позитивного вивчення складних соціальних процесів, а серед істориків – між прихильниками історії політичної і так званої культурної, між прихильниками генетичного й так званого соціологічного методів, розбіжності між істориками права та економічними істориками не були байдужі М. Грушевському. Уже сам перегляд чисельних рецензій західноєвропейських авторів у “Записках НТШ” переконав І. Витановича у тому, що М. Грушевський завжди тримав руку на пульсі наукового західноєвропейського руху та водночас ішов власним шляхом, еволюціонуючи у тих випадках, коли для цього були вагомі причини. Бувало, що шлях, який історик обрав раніше в наукових дослідженнях, підтверджували західноєвропейські теоретики, котрих він завжди сприймав критично. Зокрема, він гостро критикував так званий соціологічний метод та його представників, за те, що у пошуках соціальних законів вони спрощували дослідження, пояснюючи

²⁹ Див.: Борис Крупицький, “Михайло Грушевський і його історична праця,” *Михайло Грушевський, Історія України-Руси* (Нью-Йорк: Видавниче Товариство “Книгоспілка”, 1954), т. I, VIII.

³⁰ Див.: Богдан Кістяківський, *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права* (Москва: М. и С. Сабашниковы, 1916); Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні* (Прага: Вид-во Орій при УКСП, 1931), 164.

складні соціальні явища якоюсь однією основною причиною – чинником біологічним, економічним, чи психологічним. Йому більше до вподоби був метод генетичної еволюції та плюралістичного з’ясування історичного процесу. Він також не бачив можливості застосовувати поняття закономірності до соціальних явищ, які радше можливі в явищах природи. Хоч і там ця закономірність, наприклад, у біології чи фізиці, не така уже й точна. Можна, на його думку, спростити схему соціального процесу і надати йому автоматизму та механічності, проте не можна ніяк “скинути з рахунку” елементів волі, доцільності і моральності³¹.

Аналізуючи наукові погляди М. Грушевського, І. Витанович зазначив, що історик солідаризувався з німецьким психологом та філософом В. Вундтом, який уважав, що натуральна причинність створює межі волі лише в обмеженому розумінні так, що воля не входить з нею в суперечність – “то сі дві сили, природа й дух зливаються з такого ширшого становища в певну одність, – вони не суперечать, вони доповнюють себе посполу і натуральна сторона лише дає ті обмежуючі умови, в котрих оцінюють творчі сили духового розвитку”³².

Позиції німецького психолога В. Дільтея, який заперечував роль соціології як науки, а значить і історії, учений не поділяв. Близькими були йому погляди Бернгайма³³, підручник якого “Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie” (Leipzig, 1903) він рекомендував своїм учням та співробітникам ВУАН.

В останні роки життя М. Грушевський більше цікавився методологією французького соціолога-позитивіста, засновника французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, який був позитивістом-емпіриком та як і сам М. Грушевський намагався не схематизувати, не спрощувати штучно досліджуваного матеріалу і “не нагинати під свої суб’єктивні сприймання”.

Погляди М. Грушевського, як стверджував І. Витанович, були найчіткіше сформульовані в дев’ятому томі “Історії України-Руси”. У вступі учений заявив: “Істориків кінець кінцем не менше, а навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості, і які вражіння й настрої серед них викликали...”³⁴. Це означало, що для М. Грушевського важливими були не тільки об’єктивні, а й суб’єктивні аспекти соціального розвитку суспільства.

Очевидно, І. Витанович не був єдиним, хто прискіпливо досліджував наукову творчість найбільшого історика України М. Грушевського. Протягом другої половини ХХ ст. з’явилася низка статей, монографій, у яких висвітлено різні аспекти наукової діяльності ученого. Авторами цих праць (виокремимо

³¹ Див.: Грушевський, *Початки громадянства (Генетична соціологія)*, 37.

³² Там само, 39.

³³ Там само.

³⁴ Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 51.

найважливіші) були Л. Винар³⁵, О. Оглоблин³⁶, Ф. Сисин³⁷, О. Домбровський³⁸, О. Пріцак³⁹, М. Андрусак⁴⁰, Л. Зашкільняк⁴¹, В. Тельвак⁴², А. Атаманенко⁴³ та ін.

У 1992 р. Українське історичне товариство видало окремий том “Українського історика”, присвячений 125-річчю від дня народження М. Грушевського. В ньому особливе зацікавлення викликають статті Л. Винара, Д. Дзири, А. Процик, М. Брайчевського, О. Домбровського, В. Брехуненка, В. Сергійчука⁴⁴.

Заслуга І. Витановича полягала в тому, що він першим зробив

³⁵ Любомир Винар, *Молодість Михайла Грушевського* (Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1967); Любомир Винар, “Галицька доба Михайла Грушевського (1894–1914),” *Український історик* 1–2 (1967): 5–22; Любомир Винар, “Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського,” *Український історик* 1–2 (1966): 15–31; Любомир Винар, “Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича,” *Український історик* 3–4 (1966): 26–32; Любомир Винар, “Думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті Михайла Грушевського,” *Український історик* 1–4 (1984): 7–20.

³⁶ Олександр Оглоблин, “Михайло Грушевський і українське національне відродження,” *Український історик* 2–3 (1964): 1–6.

³⁷ Франк Сисин, “«Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії,” *Михайло Грушевський і українська національна наука: Збірник матеріалів конференцій* (Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 1999), 3–31.

³⁸ Олександр Домбровський, “Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського,” *Український історик* 1 (1966): 52–61.

³⁹ Омелян Пріцак, “У століття народин М. Грушевського,” *Листи до приятелів* 5–7 (1966): 1–19; Омелян Пріцак, *Історіософія та історіографія М. Грушевського* (Київ, Кембрідж: Зовнішторгвидав, 1991); Омелян Пріцак, “Михайло Грушевський як історіософ,” *Вісник Академії наук України* 2 (1992): 51–54.

⁴⁰ Микола Андрусак, “Михайло Грушевський як історик-народник і державник,” *Записки НТШ* 197 (1978): 7–21.

⁴¹ Леонід Зашкільняк, “М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.),” *Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894 рр.)* (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, 1997), 222–254; Леонід Зашкільняк, “Методологічні погляди М. Грушевського,” *Україна модерна* 2–3 (1998): 233–235.

⁴² Віталій Тельвак, “Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 35–36 (2000): 354–366.

⁴³ Алла Атаманенко, “Розвиток грушевськознавства в діаспорі,” *Український історик* 4, 1–2 (2006–2007): 154–182.

⁴⁴ Любомир Винар, “Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 13–53; Ярослав Дзира, “Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII–XVIII ст.,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 130–146; Анна Процик, “Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 178–185; Михайло Брайчевський, “Михайло Грушевський та археологія,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 200–217; Олександр Домбровський, “Проблема антив у М. Грушевського,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 218–228; Віктор Брехуненко, “Проблема періодизації історії української козаччини у працях М. Грушевського,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 229–234; Володимир Сергійчук, “Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького та сучасна історіографія,” *Український історик* 3–4, 1–4 (1991–1992): 235–241.

систематизований аналіз історіософії М. Грушевського. Це значною мірою вплинуло на подальші оцінки творчості видатного історика. За словами В. Тельвака, стаття І. Витановича стала хрестоматійною. Відмовившись від ідеологізації спадщини історика, автор спрямував вивчення його історіософсько-методологічних поглядів в академічне русло. Безперечно, деякі положення статті І. Витановича, що була написана понад півстоліття тому, сучасні дослідники ставлять під сумнів (наприклад, теза про вирішальний вплив народництва на теоретичні погляди М. Грушевського), проте неослабна полеміка з його поглядами лише підкреслює цінність праці вченого⁴⁵.

ILLIA VYTANOVYCH ABOUT MYKHAILO HRUSHEVSKY'S HISTORIOSOPHY

Stepan HELEI

The Lviv University of Trade and Economics,
Chair of History and Political Studies,
10 Tuhan-Baranovskyi str., 79005, Lviv, Ukraine

In the Ukrainian and foreign historical studies, scholars paid a lot of attention to studying the issues of Mykhailo Hrushevsky's historiography. Among them was Illia Vytanovych that described the scholar as skeptical and careful positivist, who subjected any source to rigorous analysis, did not schematize the structured material, did not adjust it to his subjective views. M. Hrushevsky's methodology was the result of a combined influence of ethical positivism and radical and populist ideology, which the scholar took as a basis for the scheme of Ukraine's history, he was the first to separate the Ukrainian historical process from the Russian scheme, he scientifically proved "that there cannot be all-Russian history, just like there is no all-Russian nation". The process of forming the nation was not interrupted even when the Ukrainian people lost their independence and were a part of the Polish or Russian states. That is why M. Hrushevsky considered the history of the Ukrainian people not as the history of the statehood, but as the idea of the nation, its independent life and activities.

Ivan Vytanovych tried to find out M. Hrushevsky's most important research areas on social and economic processes in Ukrainian history, which for a long time were "his only history". If the political moment had been taken as a basis for the research, it would have interrupted the socio-economic and cultural processes, which are continuous in their development. Such new for the time sciences as archeology or archaeological ethnology, anthropology and comparative sociology along with linguistics and folklore expanded M. Hrushevsky's scientific research and encouraged him to further the study of the past of Ukrainian lands into the ancient times. Here the scholar followed the postulate of V. Antonovych's methodological school, in particular, the principle of critical documentalism. It was difficult for M. Hrushevsky to investigate the origins of the main socio-economic and cultural pivot on the basis of short messages of written sources from tribal times and their transition into the state organization of Kyiv age. The historian systematized that material in the first volume of "History of Ukraine-Rus'", continued in the work "The Beginnings of Society: Genetic Sociology", and depicted the development of spiritual culture in the six-volume "History of Ukrainian literature".

According to M. Hrushevsky, there is no unanimity in the development of the institution of property. Collective ownership existed alongside individual long before the decline of the tribal system and vice-

⁴⁵ Тельвак, "Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори," 361.

versa – individual and family ownership existed in ancient times. The scholar also tended to believe that the people's stateless life had ever existed, "because in the life of separate families we encountered the feeling of the right for a particular territory" and "in the life of a tribe we can see clearly everything that is considered to be the feature of the state in general". M. Hrushevsky criticized the exaggeration of the Tatar ruin and the devastation of Ukraine and was convinced that the Tatar disaster did not destroy the Ukrainian life in the Dnieper area, it only suspended its development. He also argued that before the death of Yaroslav the Wise there were no manifestations of social struggle. This fact proved that the element of prince's armed forces did not come from outside, but developed on the site under the historical conditions of "Polyana community". Cooperation of the popular assembly with princely power was a perfect harmony, which M. Hrushevsky was fond of, because he believed that it strengthened the state. As for the Polish and German influences, they did not only intensify the social and national contradictions, but also contributed to the unification of Ukrainian social strata on the national and religious basis against privileged foreign minority.

Mykhailo Hrushevsky considered statehood (policy) to be the main feature of the nation, a measure of its subjective activity. Tradition was regarded as the ideological, social and psychological factor of nation's organic development. This means that organic continuity of national life is not interrupted under any circumstances. M. Hrushevsky highly valued the idea of social solidarity – the union of Ukrainian Cossacks and intellectuals on the basis of religious and national competitions. Adopting V. Antonovych's understanding of the national idea, he traced its continuous development. However, unlike V. Antonovych, who ignored the Ukrainian national life in history, M. Hrushevsky did not place emphasis on any particular class, but only on the collected mass of "people". From that perspective the scholar criticized O. Lazarevskyi, who exaggerated the process of enslavement of the peasantry by the Cossack authorities. After all, the Cossack authorities had other interests – political, religious, cultural, they concerned about certain order and justice. M. Hrushevsky approved of I. Dzhydzhora's work in which he proved that the interests of personal gain did not prevent the authorities from "conducting the state policy consistently and persistently".

In his writings about the events in the 16–18th cc. M. Hrushevsky appeared to be an analyst of domestic history. In I. Vytanovych's opinion, he was an outstanding erudite in archaeological science, which is testified by his work on the Bar nobility and Halychyna peasantry. M. Hrushevsky deserves credit for formulating the main directions of social and economic process, considering the social and economic evolution of the first epoch of the Ukrainian history to be dual – there were communities and princely authorities, trade was developing, merchant and boyar stratum was being formed. The scholar placed special emphasis on spiritual factors which symbolized the will and aspirations of the nation. Those included, in the first place, church relations, which, according to M. Hrushevsky, were the focus that gathered political, national and social aspirations of the Ukrainian-Russian nationality. M. Hrushevsky's views were most clearly formulated in the ninth volume of "History of Ukraine-Rus". In the introduction the scholar said that it was important for him to know not only how the events developed, but how they were perceived by the contemporaries. This meant that for the scholar there were important not only objective, but also subjective aspects of social development. I. Vytanovych deserves credit for being the first to do a systematic analysis of M. Hrushevsky's historiography. Refusing to ideologize the historian's heritage, I. Vytanovych turned the study of his historiographical and methodological views into the academic course.

Key words: M. Hrushevsky's historiography, historical development, methodological school, sociological studies.

REFERENCES

- Andrusiak, Mykola. "Mykhailo Hrushevskyi yak istoryk-narodnyk i derzhavnyk." *Zapysky NTSh* 197 (1978): 7–21. (in Ukrainian).
 Antonovych, Marko. "Pro 156-y tom Zapysok Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, yakyy ne vyshov drukom u 1939 rotsi." *Zapysky NTSh* 222 (1991): 427–437. (in Ukrainian).

- Atamanenko, Alla. "Rozvytok hrushevskoznavstva v diaspori." *Ukrainskyi istoryk* 4, 1–2 (2006–2007): 154–182. (in Ukrainian).
- Bahalii, Dmytro. "M. S. Hrushevskiy i yoho mistse v ukrainskii istoriohrafii (Istorychno-krytychnyi narys)." *Chervonyi shliakh* 1 (1927): 160–167. (in Ukrainian).
- Braichevskiy, Mykhailo. "Mykhailo Hrushevskiy ta arkheolohiia," *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 200–217. (in Ukrainian).
- Brekhunenko, Viktor. "Problema periodyzatsii istorii ukrainskoi kozachchyny u pratsiakh M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 229–234. (in Ukrainian).
- Chyzhevskiy, Dmytro. *Narysy z istorii filosofii na Ukraini*. Praha: Vyd-vo Orii pry UKSP, 1931. (in Ukrainian).
- Dombrovskiy, Oleksander. "Antynormanska teoriia z perspektyvy rannoi istorii Ukrainy v M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1 (1966): 52–61. (in Ukrainian).
- Dombrovskiy, Oleksander. "Problema antiv u M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 218–228. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Dmytro. *Ohliad ukrainskoi istoriohrafii*. Praha: Naklad ukr. un-tu v Prazi, 1923. (in Ukrainian).
- Dzyra, Yaroslav. "Mykhailo Hrushevskiy ta ukrainske kozatske litopysannia XVII–XVIII st." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 130–146. (in Ukrainian).
- Grushevskiy, Mikhaylo. *Barskoye starostvo. Istoricheskiye ocherki*. Kiyev: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira. 1894. (in Russian).
- Harasymchuk, Vasyl. "Mykhailo Hrushevskiy yak istoriohraf Ukrainy." *Zapysky NTSh* 133 (1922): 1–25. (in Ukrainian).
- Hermaize, Osyp. "Tuvilei ukrainskoi nauky (Sorok rokiv diialnosti akad. M. S. Hrushevskoho)." *Zhyttia i revoliutsiia* 30 (1926): 93–99. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Studii z ekonomichnoi istorii Ukrainy," *Literaturno-naukovyi visnyk* 38 (1907): 231. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Z sotsialno-natsionalnykh kontseptsii Antonovycha." *Ukraina* 5 (1928): 8. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Narys istorii Kyivskoi zemli vid smerti Yaroslava do kintsia XIV storichchia*. Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Pochatky hromadianstva. Henetychna sotsiolohiia*. Viden: Ukrainskyi sotsiolohichnyi instytut, 1921. (in Ukrainian).
- Kistyakivskiy, Bogdan. *Sotsialnyye nauki y pravo. Ocherki po metodologii sotsialnykh nauk y obshchey teorii prava*. Moskva: M. i S. Sabashnikov. 1916. (in Russian).
- Krupnytskyi, Borys. "Mykhailo Hrushevskiy i yoho istorychna pratsia." *Mykhailo Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy*. Niu-York: Vydavnyche Tovarystvo "Knyhospilka", 1954, t. 1. VIII. (in Ukrainian).
- Lakya, Ivan. "Mykh. Serh. Hrushevskiy – z nahody 60-ykh rokovyn narodzhennia ta 40-ykh rokovyn naukovo diialnosti." *Zhyttia i revoliutsiia* 30 (1926): 99–105. (in Ukrainian).
- Ohloblyn, Oleksandr. "Mykhailo Hrushevskiy i ukrainske natsionalne vidrodzhennia." *Ukrainskyi istoryk* 2–3 (1964): 1–6. (in Ukrainian).
- Pritsak, Omelian. "Istoriiosofiia Mykhaila Hrushevskoho. Vstup," *Mykhailo Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, t. 1. XL–LXXIII. (in Ukrainian).
- Pritsak, Omelian. "Mykhailo Hrushevskiy yak istoriosof." *Visnyk Akademii nauk Ukrainy* 2 (1992): 51–54. (in Ukrainian).

- Pritsak, Omelian. "U stolittia narodyn M. Hrushevskoho." *Lysty do pryiateliv* 5–7 (1966): 1–19. (in Ukrainian).
- Pritsak, Omelian. *Istoriiosofiia ta istoriohrafiiia M. Hrushevskoho*. Kyiv, Kembridzh: Zovnishtorhvydav, 1991. (in Ukrainian).
- Protsyk, Anna. "Dvi istoriohrafichni techii z istorychnoi shkoly V. Antonovycha: M. Hrushevskiy i D. Bahalii." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 178–185. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. "Mykhailo Hrushevskiy pro Baidu-Vyshnevetskoho ta suchasna istoriohrafiiia." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 235–241. (in Ukrainian).
- Sysyn, Frank. "«Istoriia Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho ta tvorennia natsionalnoi istoriohrafii." *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska natsionalna nauka: Zbirnyk materialiv konferentsii*. Lviv: LDU imeni Ivana Franka, 1999. 3–31. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. "Problemy istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (1939–1990)." *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna* 35–36 (2000): 354–366. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. "Dumky z pryvodu piatdesiatelykh rokovyn smerty Mykhaila Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1–4 (1984): 7–20. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. "Halytska doba Mykhaila Hrushevskoho (1894–1914)." *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1967): 5–22. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. "Ranni istorychni pratsi Mykhaila Hrushevskoho i kyivska istorychna shkola V. Antonovycha." *Ukrainskyi istoryk* 3–4 (1966): 26–32. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. "Zhyttia i naukova diialnist Mykhaila Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1966): 15–31. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. "Znachennia Mykhaila Hrushevskoho v ukrainskii i svitovii istorii." *Ukrainskyi istoryk* 3–4, 1–4 (1991–1992): 13–53. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. *Molodist Mykhaila Hrushevskoho*. Miunkhen: Ukrainske Istorychne Tovarystvo, 1967. (in Ukrainian).
- Vytanovych, Illia. "Mykhailo Hrushevskiy. Istoryk, sotsioloh, suspilnyi diiach." *Kooperatyvna respublika* 1 (1935): 8–15. (in Ukrainian).
- Vytanovych, Illia. "Uvahy do metodolohii y istoriosofii Mykhaila Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1966): 32–51. (in Ukrainian).
- Zashkilniak, Leonid. "M. S. Hrushevskiy u Kyivskomu universyteti (1886–1894 rr.)." *Hrushevskiy M. S. Shchodennyk (1886–1894 rr.)*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, 1997. 222–254. (in Ukrainian).
- Zashkilniak, Leonid. "Metodolohichni pohliady M. Hrushevskoho." *Ukraina moderna* 2–3 (1998): 233–235. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.
Прийнята до друку